

КНИГОЗНАВСТВО

УДК 091=124“14”А.Медіоланський:027.7(477.83-25)НБЛНУ

“НАЙДАВНІШИЙ” ЛАТИНСЬКИЙ РУКОПИС НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА – ПАЛЕОГРАФІЯ І КОДИКОЛОГІЯ

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ

*Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка,
вул. Драгоманова, 17, м. Львів, 79601, Україна, тел. (032) 261-35-97*

Кодекс із творами св. Амбросія Медіоланського тривалий час уважали найдавнішим манускриптом Наукової бібліотеки Львівського університету і датували XII ст. Особливості декору тексту та специфічні елементи письма дозволили поставити під сумнів таку хронологію. Комплексне палеографічне і кодикологічне дослідження дозволяє локалізувати його місце написання в Північно-Західній Італії першої половини XV ст.

Ключові слова: Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, Амброзій Медіоланський, палеографія, кодикологія.

У відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка під інвентарним номером 1535 III зберігається кодекс на пергаменті, в якому вміщено низку трактатів Амбросія Медіоланського (Міланського). Святий Амброзій Медіоланський (Ambrosius Mediolanensis), якого також іменували Аврелій Амвросій (339/340–379), відомий в історії богослов'я як Учитель Церкви, єпископ Медіоланський, один із чотирьох західних Отців Церкви, богослов і гімнограф¹. Його богословські праці, присвячені трактуванню Святого Письма і догматики, швидко здобули популярність в релігійних колах, тому вони неодноразово переписувалися у скрипторіях і поза ними у пізньому середньовіччі, а з винаходом книгодрукування поширювалися типографським способом.

До недавнього часу вважалося, що кодекс створено у XII ст. Попереднє кодикологічне і палеографічне дослідження дозволяє якщо не переглянути, то уточнити його хронологію. Від певних усталень кодикологічного характеру ми будемо відштовхуватися при аналізі палеографічних ознак, щоб провести його переатрибуцію*. Дослідження особливостей кодексу розпочалося ще 2007 р. У 2008 р. під час міжнародної наукової конференції “Бібліотека як соціокультурний феномен” ми оприлюднили перші результати наукових студій. На цьому етапі наукове дослідження та опрацювання кодексу не завершилося. Результати зводилися до наступних тверджень: 1) у кодексі

¹ Савунова В. Амвросій Медиоланський // *Католическая Энциклопедия*. – Москва, 2002. – Т. I: А–З. – С. 210–211. Детальнішу інформацію про його життєвий шлях див. також: Амвросій Аврелій, свт. Єпископ Медиоланський // *Православная энциклопедия*. – Москва, 2000. – Т. II. – С. 119–135.

* Підготовку та опрацювання ілюстративного матеріалу на основі кодексу здійснила інженер відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Маргарита Білобринь.

помітні архаїчні особливості каролінзького мінускула і зв'язок з острівним письмом; 2) наявність готичних елементів письма пояснювалася одним із етапів готизації пізнього каролінзького мінускула; 3) активне використання переписувачами пізньоунціальних видів; 4) перші три пункти, поряд з іншими зовнішніми і внутрішніми особливостями кодексу, дозволили передатувати час написання на користь дещо ранішої і ширшої хронології – XI–XII ст.; 5) присутні у кодексі мініатюри явно пізнішого походження і мають усі особливості готичної ілюмінації (на що нам небезпідставно звертала увагу проф. Марія Юда); 6) усталася думка про пізнішу ілюмінацію кодексу через побажання власника, герб котрого вміщено на першому аркуші; 7) твердження про італійське походження манускрипту було підтверджене, проте звуження рамок локалізації до регіону чи центру/центрів було неможливе через брак порівняльного матеріалу. Вже тоді були зауважені певні недоречності, які змусили нас засумніватися у вірогідності пропонованих висновків. Наприклад, морфологія літери **G**, якої не було у текстах XI–XIII ст. різного регіонального походження; письмо окремих зошитів кодексу виглядало більш архаїчним у порівнянні з іншими; не всі зошити містили рекламу. Також було не зрозуміло, на основі чого вважалося, що кодекс XII ст. і походить із теренів Італії.

З паузами і перервами цей процес тривав до травня 2011 р. Протягом трьох років уявлення про графічну специфіку кодексу та етапи його побутування зазнали еволюції, на що вплинули віднайдені нові матеріали для порівняльного аналізу, а також обговорення всіх особливостей манускрипту в листуванні з відомим російським палеографом Володимиром Івановичем Мажугою. Висновки цього етапу дослідження були такі: 1) підтвердження італійського походження і локалізація місця його появи у Ломбардії (Північній Італії) або області Венето; 2) ілюмінація кодексу пізньоготична і властива для манускриптів XIV–XV ст., тобто виконана після написання основного тексту; 3) наявність зошитів з архаїчнішим і пізнішим письмом інтерпретувалася як особливість кодексу-конволюта, а його пізній декор – пізньосередньовічною реставрацією давніших фрагментів манускрипту; 4) історія побутування кодексу на теренах Італії сягала щонайменше до кінця XVIII ст. і не далі першої половини XIX ст., про що свідчить хронологія декору оправи.

У травні 2011 р. у Санкт-Петербурзі відбулися відновлені наукові “Читання пам'яті члена-кореспондента РАН О. А. Добіаш-Рождественської”, організовані Інститутом історії, Західноєвропейською секцією Археографічної комісії РАН і Російською національною бібліотекою. Саме в цей час остаточно сформувалися наші уявлення про специфіку манускрипту з творами Амброзія Медіоланського. Російські колеги палеографи, кодикологи і книгознавці, а зокрема доктор історичних наук Л. І. Кісельова, під час офіційних і кулуарних обговорень історії кодексу висловили низку власних міркувань і спостережень: 1) герб унизу першого аркуша є наслідком його побутування і не може впливати на інструментарій атрибуції кодексу; 2) можливість точнішої часової ідентифікації дає присутня ілюмінація; 3) текст писаний гуманістичним мінускулом, найімовірніше XV ст. та є синхронним ілюмінації; 4) маргіналії на полях кодексу є різночасовими і корелюють із часом його побутування, а не переписування.

Обговорення особливостей кодексу і навіть спроба ревізувати його хронологію на користь пізнішого датування потребують певного вступного огляду. Насамперед слід розпочати із подяки Володимирі Мажузї у поправці нашого прочитання останнього слова у назві твору. А відкриття цього напису мало свою передісторію, яку докладніше розвинути у кодикологічній частині публікації.

Кодикологія. *Оправа* з пресованого картону, покритого пергаментом. Розмір кришок – 356×259 мм. Верхня і нижня кришки мають бордюрні басми золотим тисненням, які утворюють дві прямокутні орнаментальні рамки (одна в одній). На всіх кутах внутрішньої рамки по діагоналі розміщені флористичні басми наповнення. Вперше оглянувши манускрипт у 2007 р., ми зауважили, що його корінець обклеєно смугою тканини, яка нагадувала колінкор. За його зовнішнім виглядом і кустарною роботою одразу було помітно любительський ремонт оправи, верхня кришка якої відірвалася від решти конструкції. Оскільки клей уже пересох, а колінкор піддавався пробному відриву без шкоди для корінця, ми пішли на його демонтаж. Було виявлено, що корінцеве поле поділене орнаментальними смужками технікою тиснення золотом на сім секцій. В кожній секції флористичні (квіткові) басми наповнення. Орнаментальні смуги на корінці містять комбіновані басми наповнення, зокрема з поєднання ромбів і розеток. У верхній частині корінця (друга секція) золотими літерами витиснена назва італійською мовою: “Opere di S[ancti] Ambrogii con miniature” (“Твори святого Амброзія з мініатюрами”). Спочатку ми помилково прочитали останнє слово у латинській транскрипції – “continiature”, оскільки колінкор не залишив повністю першу літеру m, а лише одну вертикаль. Власне на цю деталь звернув нам увагу В. Мажуга. Тиснення назви книги (кодексу/рукопису) на корінці з’явилося щойно у XVII ст., тобто оправлення нашого кодексу відбулося не раніше цього часу. Характер золотого тиснення кришок оправи і легковажне використання квітового орнаменту було властивим для італійської інтролігаторської справи другої половини XVIII ст. Тому цю верхню хронологічну межу варто взяти за основну при визначенні дати оправи.

Первісно оправою був фактично захисний лист пергаменту, на якому подано зміст кодексу. Тобто він виконував функції оправи і *титульного аркуша*. Зверху аркуша запис: “Liber B[ea]tissimi Ambro[s]ij Iacobini”. Далі йде перелік творів, розміщених у цьому кодексі (див. у характеристиці змісту і назви).

Зворотні, тобто внутрішні сторони кришок оклеєно мармуровим форзацним папером². На звороті передньої кришки оправи кодексу є шрифтовий екслібрис відомого англійського винахідника шрифтів, засновника “Келмскотт Прес”, поета і митця Вільяма Морріса (1834–1896)³. Розмір екслібрису – 2,6×6,3 см. Напис англійською мовою: “From the library of William Morris “Kelmscott House Hammersmith”. У 1898 р., через два роки після смерті В. Морріса, кодекс серед інших манускриптів і стародруків потрапив на один із аукціонів Лондона. Наш кодекс увійшов до “Каталогу частини цінної колекції рукописів, стародруків покійного Вільяма Морріса з Дому Келмскотт Хаммерсміт”⁴, який був виданий до початку аукціону і нараховував 1215 лотів. Сам аукціон розпочався 5 грудня 1898 р. і тривав п’ять днів. У перший же день його купили. Чи покупцем був відомий бібліофіл граф Юзеф Саба Марцин Козебродський (1870–1935)*, якому тоді було 28 років, чи котрийсь із тогочасних польських анти-

² Brade’s L. *Illustriertes Buchbinderbuch. Ein Lehr und Handbuch der gesamten Buchbinderei und aller in dieses Fach einschlagenden Kunsttechniken* / von H. Bauer. – Halle, 1909. – Taf. 4, Nr 16.

³ Книги, рукописи и карты // *Антиквариат. Энциклопедия мирового искусства*. – Москва, 2001. – С. 597; *Encyclopaedia Britannica*. – Chicago; London; Toronto, 1959. – Vol. 15. – P. 821–822.

⁴ *Catalogue of a portion of the valuable collection of manuscripts, early printed books, &c. of the late William Morris, of Kelmscott House, Hammersmith: which will be sold by auction on Monday, the 5th of December, 1898, and five following days*. – London, 1898. – 118 p.

* Юзеф Саба Марцин Козебродський, уродженець с. Дзвинячка Борщівського повіту Тернопільського воєводства, був добре знаним любителем рідкісних книг у середовищі бібліотекарів та антикарів. Бібліофілство було справою його життя. На купівлю книг він не шкодував жодних матеріальних ресурсів. Про його

кварів, зараз за відсутності документів відповісти важко. Найімовірніше, що Ю. С. Козебродський перекупив його в якогось антиквара, і цілком можливо, що це був представник родини львівських антикварів-букіністів Ігелів. Гіпотетично це мав би бути Зигмунт Ігль (р. нар. невід.–1944), оскільки його антикварська книгарня вже функціонувала у 1894–1939 рр.⁵ і йому під час купівлі бібліотеки покійного Ю. С. Козебродського було виплачено 10 тис. злотих.

Після смерті Ю. С. Козебродського його вдова Барбара Козебродська подарувала 1850 книг на мілітаристичну тематику Музею Війська Польського у Варшаві⁶. Більшу частину книгозбірні (6700 назв) вдалося купити бібліотеці Львівського університету в особі директора Р. Котулі⁷. Щоправда, справа надходження самої книгозбірні затягнулася до 1938–1939 рр.⁸ Саме тоді, серед низки інших рукописів, до бібліотеки Львівського університету потрапив цей кодекс, який відтоді вважався гордістю її рукописних фондів. У документах про набуття університетською бібліотекою збірки Й. С. Козебродського зазначено, що рукопис італійського походження: “Dzieła św. Ambrożego, kodeks pergaminowy z 12 w. włoskiego pochodzenia, doskonale zachowany z pięknymi miniaturami i iluminacjami”⁹. У публікації Стефана Менкарського 1938 р. про набуття бібліотекою Львівського університету книгозбірні графа Ю. С. Козебродського подано світлину із зображенням першого аркуша кодексу з ілюмінацією. У своєму тексті і підписі під світлиною він подав дату XII ст.¹⁰ У другій половині XX ст. ту ж саму хронологію повторила автор енциклопедичної статті про Ю. С. Козебродського Кристина Кожон¹¹. Таким чином дата кодексу з творами Амброзія Медіоланського закріпилася в історіографії, і до 2007 р. ніхто навіть і не думав її підважити чи засумніватися в ній.

За ініціативою відомого українського бібліографа Ф. П. Максименка, який від 1946 р. працював у Науковій бібліотеці Львівського університету, на окремих рідкісних та особливо цінних рукописах чи стародруках робили невеликі вклейки з характеристикою одиниці збереження. Перед титульним аркушем кодексу було вклеєно ще один захисний аркуш, оскільки початковий текстовий аркуш багато оздоблений орнаментальним ініціалом із вміщеною в нього мініатюрою, розлогим бордюром (на трьох полях аркуша) та застосуванням листового золота. Очевидно, Ф. П. Максименко звернув увагу на те, що з бігом часу на зворот титульного аркуша почали перебиватися контури бордюру і елементи рослинного декору. Саме для запобігання можливому механічному тертю пергаменту з наявною ілюмінацією і вклеїли тонкий аркуш, схожий на мікалентний папір. Зверху, на звороті цього захисного аркуша вклеєно

фанатичне полювання за раритетами і цінними виданнями ходили навіть анекдоти. Був почесним членом Товариства любителів книги Львова і Кракова. Його багатотисячна бібліотека зберігалася у родинному мастку в с. Дзвинячка, а також у Львові й Кракові.

⁵ Котлобулатова І. Ігелі // *Енциклопедія Львова* / за ред. А. Козицького. – Львів, 2008. – Т. II. – С. 521.

⁶ Mękarski S. Droгоценy księgozbiór // *Pion*. – Warszawa, 1938. – 27 listopada. – Nr 47 (268). – S. 3.

⁷ Ibidem.

⁸ Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка, Ркс. 3300/11 (Korespondencja w sprawie księgozbioru śp. J. Koziebrodzkiego. 1939 r.). – 20 k.

⁹ Там само, Ркс. 3300/12 (Notatki o wartościach księgozbioru śp. J. Koziebrodzkiego [1938 r.]). – k. 1.

¹⁰ Mękarski S. Droгоценy księgozbiór... – S. 3.

¹¹ Korzon K. Koziebrodzki Józef Saba Marcin // *Słownik pracowników książki polskiej*. – Warszawa; Łódź, 1972. – S. 458.

інформаційний листок прямокутної форми, на якому є машинописний текст Ф. П. Максименка такого змісту: “Діяння святого Амброзія – рукопис з XII ст., латинською мовою. Він написаний на пергаменті і нараховує 86 нумерованих листків*. Тут є кольорові ініціали, розмальовані рослинним орнаментом (листки і квіти), з зображенням святих. Краски чудово збереглися до нашого часу. Для того, щоб рукопис мав ще кращий вигляд, ілюмінатор використовує листове золото. Найбагатше оформлений перший лист. На ньому, крім ініціалу, є ще й орнамент з листків і квітів, який з бокового поля переходить на верхнє і нижнє поле. Таким чином перша сторінка заключна в орнаментальну рамку. Деякі ініціали залишились нерозмальованими. Текст розташований в два стовпчики, шрифт витриманий в строгому стилі, поля широкі”**. Досвідчений бібліограф і книгознавець Ф. П. Максименко також повторив датування кодексу XII ст., не зовсім правильно подавши переклад назви як “Діяння...”.

Формат кодексу – в четвірку (in quarto), хоча три зошити мають коливання кількості аркушів: від семи до дванадцяти. Л. І. Кисельова вказувала, що зошити з восьми аркушів в основному характерні для країн Північної і Центральної Європи – Франції, Німеччини, Бельгії, Голландії¹². Для Центральної і Північної Європи є характерними зошити з восьми і десяти аркушів¹³. Монастирські кодекси, які виготовлялися до XII ст., переважно склалися з кватерніонів¹⁴.

Книжковий блок складається з 11 зошитів. Стратифікація аркушів по зошитах: 1 (8 арк.), 2 (8 арк.), 3 (8 арк.), 4 (8 арк.), 5 (12 арк.), 6 (8 арк.), 7 (8 арк.), 8 (8 арк.), 9 (9 арк.), 10 (8 арк.), 11 (7 арк.). Формування зошитів, очевидно, виглядало наступним чином: підготований лист пергаменту складався по довжині, а вже потім – по ширині. Таким чином отримували бініони, з яких формували кватерніони. Пагінація аркушів здійснена олівцем (зверху у правому куті) у радянський час і складає 86 аркушів. При пагінації допустили помилку – не врахували один аркуш. Після 46-го йде нумерований аркуш, а після нього – 47-й. Тобто насправді рукопис нараховує 87 аркушів. Розмір пергаментного аркуша – 350×260 мм. Дев’ять зошитів пронумеровані за допомогою реклами в спеціальній орнаментальній рамці, яка розміщувалася внизу посередині останнього аркуша. Наприклад, “patria”, “integritati”, “uitam”, “Moyses”, “habere” та інші. Текст писано у дві колонки, що було характерним для кодексів XII–XIII ст.¹⁵ Колонку повнотекстового аркуша розбито на 46 рядків. Розміри повнотекстової колонки – 235×70 мм. Починаючи з другого зошита, над колонками тексту посередині аркуша пишеться коротка назва твору, що нагадує колонтитул. Наприклад, de (арк. 9 зв.) resurectione (арк. 10). Ці “колонтитули” мають лише п’ять зошитів (з другого по шостий включно).

* Саме у другій половині XX ст. працівники відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг здійснили пагінацію кодексу простим графічним олівцем.

** Текст цитуємо зі збереження мови оригіналу.

¹² Кисельова Л. И. *Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв. Кодикологический и книговедческий аспекты*. – Ленинград, 1985. – С. 28.

¹³ Там же. – С. 29.

¹⁴ Мокрецова И. П., Романова В. Л. *Французская книжная миниатюра XIII века в советских собраниях (1270–1300)*. – Москва, 1984. – С. 42; Романова В. Л. *Рукописная книга – ценный памятник средневековой городской культуры (об особенностях книжного оформления во Франции в XIII–XIV вв.) // Европа в средние века: экономика, политика, культура*. – Москва, 1972. – С. 312.

¹⁵ *Encyklopedia wiedzy o książce* / kom. red.: A. Birkenmajer [i in.]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1971. – S. 1190.

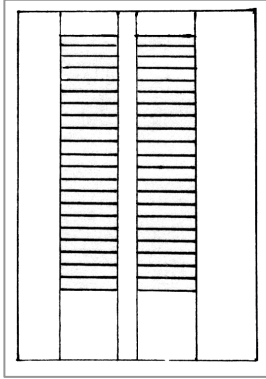


Рис. 1. Розліновка аркушів кодексу



Рис. 2. Герб першого власника кодексу (збільшено)

Лінування зроблено по м'ясній стороні пергаментних аркушів різними інструментами: металевим стержнем, олівцем і пером (див. Рис. 1). Інструментарій лінування також є датуючим детермінантом. Лінування пером починає зустрічатися від XIII ст. Два інші інструменти характерні для ранніх кодексів, хоча в Італії у XIV ст. застосовували як олівець, так і чорнило¹⁶. Розміри полів за межами розліновки змінні: верхнє – від 21 до 30 мм; нижнє – від 80 до 82 мм; ліве – від 35 до 45 мм; праве – від 50 до 57 мм; середнє поле між колонками – 19–20 мм. Сліди *наколів* збереглися частково, оскільки частина їх обрізана при пізнішій оправі кодексу. Їхнє розміщення на полях аркушів: внизу і посередині правого поля, зверху і по обрізу правого поля, справа і зверху. Колір пергаменту варіює від білого до світлого бежу. Сам пергамент тонкий, хорошої якості.

По периметру *обріз книжкового блоку* позолочено. Позолота здійснена під час оправлення зошитів кодексу. На першому аркуші внизу над нижнім бордюром зберігся *герб*. Він являє собою щит із трьома шпильастими закінченнями верхнього поля. Таку форму щита у науковій літературі класифікують по-різному: швейцарська або англійська¹⁷ (див. Рис. 2). Поза своєю типологічною назвою ця форма щита особливо була поширена на теренах Італії в родинній геральдиці патриціанських родів¹⁸. Герб внесли вже після ілюмінації кодексу. На це вказує накладення гострого кута нижнього поля на нижній бордюр, а верхній лівий шпиль заїхав на частину тексту. Назвати власника герба вельми складно. Його внутрішнє поле вискоблене, причому дуже глибоко, бо навіть застосування спеціальної лампи з ультрафіолетовим світлом не дало позитивного результату в спробі побачити обриси імовірного зображення. Від гербового зображення залишились тільки незначні сліди пурпурної і

темної фарб. Припускаємо, що забарвлення поля щита було пурпурне, а нанесена на нього геральдична фігура була чорного або коричневого кольору. При перегляді збільшеної фотографії герба в різних режимах кольору програми “Фотешоп” можна помітити силует тварини, що нагадує геральдичні фігури ведмедя і лева (?).

Зміст і назва кодексу перебувають у тісному взаємозв'язку, оскільки кодекс не має оригінальної загальної назви. У XVIII ст. йому правильно дали назву “*Opera Sancti Ambrosii*”. Його пізніше оправлення і найменування італійською мовою може вказувати на його постійне італійське побутування до кінця XVIII ст. На передньому аркуші як було згадано вище подано перелік творів св. Амброзія, уміщених в кодексі:

¹⁶ Гальченко О. М. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні*. – Київ, 2005. – С. 270.

¹⁷ Черных А. П. Геральдика // *Введение в специальные исторические дисциплины* / Т. П. Гусарова, О. В. Дмитриева, И. С. Филиппов и др. – Москва, 1990. – С. 56.

¹⁸ Див., зокрема: Tettoni L., Saladini F. *Teatro araldico ovvero raccolta generale delle*. – Lodi; Milano, 1841–1851. – 9 voll.

1) “De morte fratris”; 2) “De resurectione”; 3) “De virginibus”; 4) “De sanctis Agricola et Vitale”; 5) “De Vocatione Omnium Gentium”; 6) “Ad Demetriadem virginem epistola”; 7) “Expositio fidei catholice”. В цій ситуації нам буде цікавим опис кодексу в каталозі аукціону. Під 118 лотом зазначалося: “Ambrosius (S. Mediol. Episcopus) Opuscula: De Obitu Fratris; de Resurrectione; de Virginibus; de Sanctis Agricola et Vitale; de Vocatione omnium gentium, etc. Рукопис на пергаменті (86 П), писаний чіткими кутастими літерами, у дві колонки, 46 рядків, чотири ілюміновані ініціали з мініатюрою святого в кожному, поля першого аркуша з декором, пергамент з листовим золотом. **XV ст. (с., 1440)**”¹⁹. Не зовсім зрозуміло, чим укладач каталогу керувався, коли подав назву як “Opuscula” (дрібні твори або літературні твори), але вся інша інформація про кодекс абсолютно точна. При описі опущено тільки назви двох останніх творів св. Амброзія. У кількісній характеристиці аркушів допущена та сама помилка, якої не уникли університетські бібліографи ХХ ст.

На змісті кодексу варто зупинитися дещо докладніше. Першим твором іде фактично промова св. Амброзія, виголошена після смерті його брата Уранія Сатира, яку названо за копійованим оригіналом (протографом) “De morte fratris” (у каталозі аукціону – “De obitu fratris”). Існує й інший варіант назви – “De excessu fratris Satyri” (378 р.). Назву другого твору записано у скороченому варіанті “De resurectione”, вона співзвучна подібній праці “De resurectione carnis” Тертуліана (бл. 160 – після 220); тут, очевидно, йдеться про догматичний трактат св. Амброзія “De fide resurrectionis” (Про віру у воскресіння)²⁰. Наступний твір Амброзія був фактично адресований його ж сестрі Марцелліні²¹ під назвою “De virginibus” (377 р.), тому він відомий також як “De virginibus ad Marcellinam sororem” і був переробкою ранішого трактату Атанасія Великого (бл. 298–373)²². Два наступних твори “De sanctis Agricola et Vitale” і “De uocatione omnium Gentium”. Другий із них приписують Просперу Аквітанському (бл. 390–460), однак він жив пізніше за св. Амброзія. Далі йдуть два листи (пошання): “Ad Demetriadem virginem epistola”, більш відоме як “Epistola ad Demetriadem De vera humilitate” і “Epistola Mansueti Mediolanensis episcopi ad Constantinum Imperatorem”. Лист міланського єпископа Мансвета не належить св. Амброзію. Він відомий і під іншою назвою “Epistola Damiani sub nomine Mansueti Mediolanensis archiepiscopi ad Constantium imperatorem”²³. Останній і найменший твір св. Амброзія – це “Expositio fidei catholice”, спрямований проти арианства. Він дійшов до нашого часу завдяки включенню його до трактату грецького теолога Теодорета (386 чи 393 – бл. 466)²⁴. Його первісна назва звучала як “Expositio fidei”, а слово “catholice” додали пізніші копіїсти, можливо, аби відрізнити від ідентичних за назвою трактатів св. Євгенія Карфагенського, Атанасія Великого та Іоанна Дамаскіна.

Інципіти та *експліцити* присутні не завжди. Найчастіше в тексті зустрічаються інципіти: “Incipit de resurectione liber. Superiore libro aliquo indulsumus...” (арк. 9), “Incipit liber primus Beati Ambrosii De virginibus” (арк. 24), “De sanctis Agricola et Vitale primum sed

¹⁹ Цитата з перекладом із англomовного оригіналу, див.: *Catalogue of a portion of the valuable collection...* – P. 11.

²⁰ *Encyklopedia Katolicka.* – Lublin, 1973. – Т. I. – S. 413.

²¹ *Dictionnaire de Théologie Catholique / A. Vagant, E. Manganot.* – Paris, 1903. – Vol. I (A). – P. 945.

²² *Encyklopedia Katolicka...* – Т. I. – S. 413.

²³ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit / hrsg. von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften.* – Berlin; New York, 1999. – Abt. I (641–867). – Bd. I. Aaron – Georgios. – P. 131.

²⁴ *Dictionnaire de Théologie Catholique...* – Vol. I (A). – P. 946.


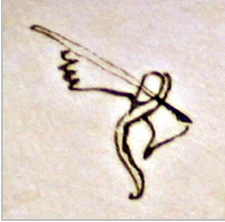

item dedicatione temple sequitur De virginibus et modo iuuenti” (арк. 48 зв.), “Incipit liber De uocatione omnium Gentium sancti Ambrosii Mediolanensis episcopi” (арк. 57), “Incipit eiusdem operis. Secundus. Amen” (арк. 69), “Incipit De vera humilitate ad sacrum virginem Demetriadem” (арк. 78), “Incipit epistola Mansueti Mediolanensis episcopi ad Constantinum imperatorem. Hoc modo uidelicet” (арк. 85 зв.), “Incipit expositio fidei...” (арк. 86).

Експліцитів у тексті лише два: “De uocatione omnium Gentium liber primus explicit” (арк. 69), “De uocatione omnium Gentium liber secundus explicit” (арк. 78).

Маргіналії. Текст містить значну кількість читацьких поміток, коректорських правок XV ст. У кількох випадках коментарі вписували у фігурні картуші. Для виділення окремих фрагментів тексту використовували вертикальні лінії з фігурними закінченнями на кінцях або з використанням спіралевидних елементів. У середньовічній рукописній традиції для виділення окремих частин тексту також використовували зображення руки з витягнутим вказівним пальцем. Цей читацький знак у кодикології називають “манікула” (лат. “manicula”) – маленька рука²⁵. В Італії епохи Ренесансу манікули отримали найбільше поширення і користувалися особливою популярністю у XV ст.²⁶ У кодексі з творами св. Амбронія зустрічаються чотири манікули (див. *Табл. 1*).

Таблиця 1

Манікули в кодексі

арк. 30	
арк. 45	
арк. 55	

²⁵ Крылова Ю. Читатель и маникулы (О маргиналиях рукописи 1693 из Национальной библиотеки Франции) // *Пространство рукописи. От формы внешней к форме внутренней. Материалы конференции (Москва, ИВИ РАН, февраль 2009 г.)* / под ред. О. И. Тогоевой, И. Н. Данилевского. – Москва, 2010. – С. 91–92.

²⁶ Там же. – С. 93.

Палеографія. *Атрибуція кодексу:* локалізація і датування. На “титульному” аркуші є приписка, де вказано ім’я одного з писарів кодексу: “Ambros(ii) de morte fratris. Iohan(nis)”. Кодекс постав у монастирському скрипторії. Його важко однозначно прив’язати до якогось конкретного скрипторію через відсутність вказівок у самому тексті, перетинання багатьох графічних традицій і шкід, брак аналогових локалізованих і датованих кодексів. На перший погляд, кодекс переписано пізнім каролінзьким мінускулом (“minuscule postcarolino”), який проходить готизацію. Його пропонується хронологія – XII ст. – співпадає з часом його домінування у країнах Західної Європи в IX–XII ст.²⁷ Ми зауважили, що письмо містить чимало архаїчніших графічних елементів, які не були притаманні континентальним скрипторіям. У низці графем та їхніх елементів простежується генетичний зв’язок з острівним письмом, звісно, не в чистому, а модифікованому вигляді, тобто у поєднанні з рисами континентального каролінзького мінускула. Ще однією характерною особливістю кодексу була відсутність повної схожості з синхронними текстами XI–XIII ст., іншими словами, наш зразок каролінзького мінускула, попри генетичну тяглість і зв’язок з морфологією раніших і синхронних текстів, виглядав чужим у цій графічній канві.

У тексті надзвичайно сильно виражені традиції пізноунціального типу. Зокрема, фіксуємо півунціальну форму літери F²⁸. Щоправда, морфологія літери пройшла модифікацію – до несучої вертикалі додався дуговий елемент. Така форма генетично в’яжеться з острівним письмом²⁹. У низці літер є графічні традиції скрипторіїв Корбі³⁰ і Санкт-Галлен, хоча вони значним чином модифікувалися і розчинилися в каролінзькому мінускулі. У кутастій формі *l* простежується взаємозв’язок із кутастим ірландським мінускулом, схожі паралелі спостерігаються в літерах *m*, *n*, *t*, в гостроовальному *o*, унциальному *d*³¹. К. Льофлер зауважив, що унциальна і традиційна форма *d* були особливо характерними для XI ст. У формі літер *f*, *g*, *h*, *l* простежується дукт англійського каліграфічного мінускула. В морфології літер *d*, *t* є риси, які характерні для корбійського “ена-типу”. Графічні особливості *b*, *g*, *N*, *P* пов’язані з традиціями скрипторію Констанци, а літери *e*, *m* – із скрипторієм Рейхенау. Всі ці графічні особливості ведуть своє коріння до острівного письма, зокрема англосаксонського. Як відомо, ірландці причетні до заснування провідних західноєвропейських скрипторіїв. Саме за їхньої ініціативи було засновано три відомі школи європейських скрипторіїв – Франції (Тур, Корбі, Ліон), Італії (Боббіо, Монте-Кассіно) і Швейцарії (Санкт-Галлен, Рейхенау, Констанца)³². Порівняння з ранішими зразками із різних європейських скрипторіїв дозволило помітити наявність модифікованої острівної традиції, але відкинути можливість походження кодексу з їхніх осередків. Водночас, порівнюючи текст творів св. Амбросія з італійськими зразками X–XII ст., ми зауважили наявність острівних рис письма і в цілому більшу схожість у морфології письма із нашим манускриптом. Багато кодексів, які переписували італійські монахи (особ-

²⁷ Неретина С. С. Из истории каролингского минускула в Северной Франции в середине IX в. // *Средние века*. – Москва, 1966. – Вып. 29. – С. 191.

²⁸ *Codices Latini Antiquiores (CLA). A palaeographical guide to latin manuscripts prior to the ninth century* / ed. by E. A. Lowe. – Oxford, 1947. – P. IV: Italy: Perugia–Verona. – II. 726.

²⁹ *CLA*. – Oxford, 1972. – P. II: Great Britain and Ireland. – II. 147.

³⁰ Добиаш-Рожественская О. А. *Мастерские письма на заре западного Средневековья и их сокровища в Ленинграде*. – Ленинград, 1930. – С. 16.

³¹ Novak V. *Latinska Paleografija*. – Beograd, 1952. – S. 206.

³² Добиаш-Рожественская О. А. *Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие*. – Москва, 1987. – С. 189.

ливо з Північної Італії), мають сліди ірландських скрипторіїв, зокрема в Боббіо були кодекси, що виказують впливи ірландського півунціала і мінускула³³. На теренах Італії були дві потужні графічні традиції. Одна – південна, пов’язана з беневентанським (монтекассінським осередком), а друга – північна, де кодекси переписувалися з виразними слідами острівного письма. Саме у Північній Італії було створено місцевий *особливий стиль каролінзького мінускула* з поєднанням і змішуванням континентальних рис із острівними. Тому при порівнянні з різночасовими зразками каролінзького мінускула і ранньої готики з інших скрипторіїв схожість виражалася в унціальних та острівних елементах. Вивчення зразків письма скрипторіїв Боббіо, Верчеллі, Новари, Турину дозволило прослідкувати багато графічних паралелей ранішої традиції з письмом кодексу св. Амбросія, зрештою як і консервування острівних елементів. Це стало одним із складових елементів нашої локалізації місця походження манускрипту у Північно-Західній Італії. Усі порівняння і спостереження ми звели у таблицю (див. Табл. 2)³⁴, і найбільше графічних кореляцій співпало з кількома осередками П’ємонту: Новара, Верчеллі, Турин, хоча не можна оминати співпадінь із Боббіо (регіон Емілія-Романья, поблизу П’яченци). Консервування острівних елементів письма, пізніх півунціальних видів, схожість морфології літер із каролінзьким мінускулом було лише даниною традиції, властивої для регіону Північної Італії, де переписали наш кодекс. Однак ці факти не можуть бути маркерами для хронологічної ідентифікації манускрипту. Вони вказують на данину традиції, на яку опирався копіст. Він, очевидно, прагнув якомога точніше передати графічну специфіку кодексу XI чи XII ст., оскільки гуманістам були доступні манускрипти саме цього хронологічного проміжку³⁵. Відомий італійський гуманіст і богослов Амброджо Траверсарі (1386–1439), який сам розшукував по монастирських бібліотеках твори античних класиків, наставляв своїх братів з ордену Камальдулів так: “...щоб ти освоював книжкове письмо, по можливості швидке, точне і красиве, наслідуючи в написанні принадам і чистоті давнього написання. Ти легко цього досягнеш, якщо до останніх відтінків, з усіляким старанням будеш копіювати будь-який зразок із доброго кодексу”³⁶. Отже, ми маємо справу із подібним випадком наслідування-імітації, саме тому письмо творів св. Амбросія дуже схоже на каролінзький мінускул з його характерними особливостями і графічними реліктами XII ст. Навіть наявність готичних рис і елементів можна помилково прийняти за готизацію каролінзького мінускула. Очевидно, велика схожість із каролінзькими текстами підкупила університетських бібліографів 1930-х рр. і не змусила засумніватися їхніх наступників. Численні палеографічні дані дозволяють виявляти специфіку італійського письма XV ст. Зокрема, перекреслювання чи штрихування літер, подвоєння *f* дуговим елементом співпадає з римським рукописним зразком 1410 р.³⁷; перекреслювання літер, а також співпадіння літер *g*, *h*, *s* (два варіанти), розімкнене *V* у формі пташки (рукопис 1427 р. з Флоренції)³⁸;

³³ Novak V. *Latinska Paleografija...* – S. 139.

³⁴ Carta F., Cipolla C., Frati C. *Atlante paleografico-artistico alla Mostra d'Arte Sacra, compilato sui manoscritti esposti in Torino nel MDCCCXCVIII e pubblicato dalla R. Deputazione di Storia Patria delle antiche Provincie e della Lombardia.* – Torino, 1898. – Pl. XVII–XVIII, XXII, XXVIII, XXXI.

³⁵ Добиаш-Рождественская О. А. *История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии.* – Изд. 3-е, доп. – Москва, 1987. – С. 211.

³⁶ Цит. за: Там же. – С. 211.

³⁷ *I manoscritti datati del fondo acquisti e doni e dei fondi minori della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze* / a cure di L. Fratini, S. Zamponi. – Firenze, 2004. – Vol. 12. – P. 12.

³⁸ *Ibidem.* – P. 20.

виділення фрагменту тексту за допомогою лінії із спіралевидними елементами (характерне для XV ст.)³⁹; ідентичні форми літер *r* (два варіанти), *s* (три варіанти), перекреслювання *F*, *V* і схожість флористичного бордюру (рукопис 1426 р.)⁴⁰.

Основний текст писаний двома типами письма – гуманістичним мінускулом і мішаним, так званим “*littera hybrida libraria*”⁴¹. У мішаному переплелися різновиди готичного та гуманістичного письма. Окремі зошити переписано зі стабільним і рівномірним натиском пера, волосних дуже мало, злам чітко простежується в морфології літер *e*, *i*, *o*, *r*, *t* (див. Табл. 2); півовал великої і малої літери *q* має тенденцію до загострення і витягування. Півунціальна *d*, *D*, *h*, *s* виказують морфологію ротунди⁴². Таким чином, елементом “*littera hybrida libraria*” є готико-гуманістичне письмо, до якого додають ротундові форми, елементи текстури і гуманістичного письма⁴³.

Коментарі на полях писані як книжковим, так і звичайним курсивним письмом, якого навчали і яким писала більшість освічених людей того часу. Книжкове письмо коментарів має менший модуль і вагу, з тенденцією до курсиву.

Люмінація. Всього в кодексі чотири мініатюри з ініціалами. Найбільше декорований перший аркуш (див. іл. 1 вклейки). Декор складається з блакитного ініціалу *D*, обрамленого у квадрат із листового золота. Зліва від ініціала йде бордюр з використанням листового золота і крапленими квітами. З нього ніби проростають флористичні елементи; волосні гілочки завершуються трілисниками і ромбиками з листовим золотом всередині. Верхній і нижній бордюри мають вигляд флористичного орнаменту. Всередині ініціала на бордовому фоні зображено кафедру, за якою стоїть св. Амброзій і виголошує проповідь над мощами свого померлого брата Уранія Сатира. По обидва боки кафедри зображено парафіян. Найменший за розміром другий ініціал *S* (іл. 4 вклейки). Всередині літери св. Амброзій за кафедрою виступає з промовою до вірних, що розмістилися внизу під кафедрою. Від ініціала виростають тонкі закручені гілочки із золотими і зеленими три- і п’ятилисниками. У третьому ініціалі з мініатюрою зображено погруддя св. Амброзія, який у правій руці тримає бич, а у лівій – єпископський посох. Зображення св. Амброзія Медіоланського з бичем символізувало перемогу над аріанами та язичниками. Ініціал *Q* обрамлено в листове золото, вверх і вниз зліва від нього ніби виростає флористичний орнамент (іл. 2 вклейки). У четвертому ініціалі *I* св. Амброзій зображений у повний зріст; він стоїть біля нього, немов біля високої колони з бичем і єпископським посохом, як і в попередньому випадку. Флористичний орнамент виростає із розщепу верхньої частини ініціала, а нижній утворює бордюр (іл. 3 вклейки). Листове золото також використовується для обрамлення правої сторони ініціала, вузької вертикальної стрічки зліва від св. Амброзія; німб і єпископський посох також золоті.

³⁹ *I manoscritti datati della Classense e delle Altre Biblioteche della Provincia di Ravenna* / a cura di M. G. Baldini con il contributo di T. de Robertis, M. Mazotti. – Firenze, 2004. – Vol. 11. – P. 13.

⁴⁰ *I manoscritti datati della Provincia di Trento* / a cura di M. A. Cosagrande Mazzoli, L. O. P. Donatella Frioli, S. Groff, M. Hausbergher et alia. – Sismel, 1996. – Vol. I. – P. III.

⁴¹ Derolez A. *The palaeography of Gothic manuscript books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. – Cambridge, 2003. – P. 171.

⁴² Kirchner J. *Scriptura latina libraria. A saeculo primo usque ad finem Medii Aevi*. – Monachii, 1955. – Tab. 43.

⁴³ Також є подібність з готико-антиквою 1434 р., див.: Derolez A. *The palaeography of Gothic manuscript books...* – Pl. 158–159.

Палітра використаних барв дуже широка: зелений, салатовий, рожевий (з насиченим і блідим відтінками), голубий, бордовий, пурпурний, бежевий, синій. Мініатюр з ініціалами або ілюмінованих ініціалів мало бути більше, оскільки в тексті є 13 пустих місць, залишених копіїстами на ініціали: **S** (арк. 30), **Q** (арк. 35зв.), **S** (арк. 37), **N** (арк. 37зв.), **C** (арк. 39), **N** (арк. 39зв.), **Q** (арк. 48зв.), **T** (арк. 56зв.), **R** (арк. 67), **A** (арк. 67зв.), **C** (арк. 78), **D** (арк. 85), **P** (арк. 86).

За своїми характерними ознаками ілюмінація є готичною і не властивою для манускриптів XII ст. Чи робилася вона на замовлення власника герба і чому залишилася незакінченою – невідомо. Можливий також інший сценарій подій, коли за нез'ясованих обставин ілюмінацію кодексу не завершили, а вже після цього кодекс потрапив до власника герба. Порівняння всіх особливостей декору (оздоблення золотом мініатюр в ініціалах чи самих ініціалів, форма бордюрів та їх оздоба, рослинний орнамент та його оздоба, зокрема декорування золотом, волосні гілочки з три-, п'ятилисниками, кружечками, ромбами) з факсиміле датованих італійських кодексів дозволяє пов'язати його з осередками Північної Італії. Це, зокрема, регіони Венето (Венеція, Падуя), Ломбардія (Мілан), П'ємонт (Турин), Емілія-Романья (Болонья)⁴⁴. Щодо хронології, то найбільше співпадіння маємо саме з ілюмінацією італійських кодексів XV ст.: співпадіння іконографії ініціалу і флористичного декору бордюру (1441 р.)⁴⁵; іконографія ініціалу з мініатюрою і флористичний декор співпадають з кодексом 1344 р. з Равенни⁴⁶; схожість в іконографії ініціала і рослинному декорі бордюра з кодексом 1448 р. з Равенни⁴⁷; подібність у декорі із манускриптом 1461 р. (Парма)⁴⁸; подібність у флористичному декорі ініціала (1402 р.)⁴⁹; схожість флористичного бордюра⁵⁰; співпадіння у декорі рослинного орнаменту, зокрема трилисників із золотом на тонких гілочках з міланським кодексом 1446 р.⁵¹; відповідність у флористичному декорі ініціала і бордюра (Флоренція, 1460 р.)⁵². Цікаво, що іконографія антропологічних рис Амброзія дуже подібна до його зображення на фресці Бернардино ді Бетто ді Б'яджо, більше відомого під іменем Пінтуріккьо (1454–1513), в церкві Санта Марія дель Пополо в Римі. Таким чином хронологія декору, а відповідно й кодексу, в цілому логічно вписується у XV ст. Велика кількість співпадінь декору з його першою половиною дозволяє якщо не підтримати дату аукціонного каталогу – близько 1440 р., то, принаймні, визначити першу половину XV ст. як найбільш імовірний час появи кодексу творів св. Амброзія Медіоланського.

⁴⁴ Carta F., Cipolla C., Frati C. *Atlante paleografico-artistico...* – Pl. LXVIII.

⁴⁵ *I manoscritti datati del fondo acquisti e doni e dei fondi minori della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze...* – P. 32.

⁴⁶ *I manoscritti datati della Classense e delle Altre Biblioteche della Provincia di Ravenna...* – P. 1.

⁴⁷ *Ibidem.* – P. 27.

⁴⁸ *Ibidem.* – P. 44.

⁴⁹ *I manoscritti datati della Provincia di Trento...* – P. III.

⁵⁰ *Ibidem.* – P. IV.

⁵¹ *Ibidem.* – P. XXXIV.


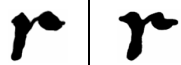














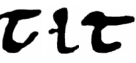















⁵² *I manoscritti datati della Biblioteca Riccardiana di Firenze. II mss. 1001–1400 / a cura di T. de Robertis, R. Miriello. – Sismel, 1999. – Vol. III. – P. LVIII.*

Таблиця 2

Порівняння графем кодексу XV ст. з пам'ятками X–XI ст.

	Opera sancti Ambrosii	Кодекс із Верчеллі, X ст.	Кодекс із Наварри, X ст.	Кодекс із Боббіо, X–XI ст.	Кодекс із Верчеллі, XI ст.	Кодекс із Турину (?), XI ст.
a	велика	Λ A		λλ		λ
	мала	α α				
b	велика	β				
	мала	ḃ	ḃ	ḃ	ḃ	ḃ
c	велика	С				
d	велика	ḏ			ḏ	ḏ
	мала	ḏ ḏ ḏ ḏ ḏ ḏ ḏ ḏ	ḏ	ḏ	ḏ	ḏ
e	велика	ε ε		ε		ε
	мала	e			e	
f	велика	ƒ				
	мала	f	f			f
g	велика	ḡ ḡ		ḡ	ḡ	
	мала	ḡ ḡ ḡ ḡ ḡ	ḡ ḡ		ḡ ḡ	ḡ ḡ

	Opera sancti Ambrosii	Кодекс із Верчеллі, X ст.	Кодекс із Наварри, X ст.	Кодекс із Боббіо, X–XI ст.	Кодекс із Верчеллі, XI ст.	Кодекс із Турину (?), XI ст.
h	велика	Н				
	мала	h h	h	h		h
i	велика	l f		l	l	
	мала	i r	i	i	i	r
l	велика	L L		L L		L
	мала	l l	l	l l	l	l
m	велика	M m				
	мала	m	m	m		m
n	велика	N n n	n		N	
	мала	n n		n	n n	n
o	мала	o	o		o	o
p	велика	P P	P		P	
q	велика	Q Q	Q	Q		
	мала	q				q

	Opera sancti Ambrosii	Кодекс із Верчеллі, X ст.	Кодекс із Наварри, X ст.	Кодекс із Боббіо, X-XI ст.	Кодекс із Верчеллі, XI ст.	Кодекс із Турину (?), XI ст.
r	велика					
	мала					
s	велика					
	мала					
t	велика					
	мала					
u	велика					
	мала					
v	велика					
	мала					
x						
y						
et						
ru m						

**PALEOGRAPHY AND CODICOLOGY. THE “EARLIEST” LATIN
MANUSCRIPT HELD BY THE IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY
OF L’VIV RESEARCH LIBRARY**

Mykola IL’KIV-SVYDNYTS’KYI

*Ivan Franko National University of L’viv Research Library,
17, Drahomanov Str., L’viv, 79601, Ukraine, tel. (032) 261-35-97*

The Code of the writings of St. Ambrose, Bishop of Milan, believed to date from the 12th century, was long regarded as the oldest manuscript held by the Research Library at Ivan Franko National University of L’viv. The stylistic features of the illuminations of the text together with some specific features of the script have provided sufficient evidence to doubt the chronology. A comprehensive paleographic and codicological study has identified where and when the manuscript was written – in the North-West Italy in the first half of the 15th century.

Key words: Ivan Franko National University of L’viv Research Library, St. Ambrose, the Bishop of Milan; paleography, codicology.

**“ДРЕВНЕЙШАЯ” ЛАТИНСКАЯ РУКОПИСЬ НАУЧНОЙ
БИБЛИОТЕКИ ЛЬВОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ИВАНА ФРАНКО – ПАЛЕОГРАФИЯ И КОДИКОЛОГИЯ**

Николай ИЛЬКИВ-СВИДНИЦКИЙ

*Научная библиотека Львовского национального университета имени Ивана Франко,
ул. Драгоманова, 17, г. Львов, 79601, Украина, тел. (032) 261-35-97*

Кодекс с произведениями св. Амброзия Медиоланского длительное время считался древнейшим манускриптом Научной библиотеки Львовского университета и датировался XII в. Особенности декора текста и специфические элементы письма позволили оспорить такую хронологию. Комплексное палеографическое и кодикологическое исследование позволяет локализовать его место написания как Северо-Западную Италию первой половины XV в.

Ключевые слова: Научная библиотека Львовского национального университета имени Ивана Франко, Амброзий Медиоланский, палеография, кодикология.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2011

Прийнята до друку 22.08.2011